

ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՈՒՇՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ ԹԵՂՈՒՏՈՒՄ (2010 թ. պեղումների արդյունքները)

Աստղիկ Բաբաջանյան

Պատմական գիտությունների թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
ՀՀ, Երևան, Չարենցի 15
Էլ. հասցե՝ babajanyanastghik@yahoo.com
Հոդվածը ներկայացվել է 25.10.2020, գրախոսվել է 05.11.2020,
ընդունվել է տպագրության 28.06.2021
DOI: 10.53548/03208117-2021.2-343

Ներածություն

2010 թ. ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արշավախումբը (ղեկ.՝ պ.գ.թ. Ս.Գ. Հոբոսյան) «Թեղուտի հանքավայրի իրացման գոտում հայտնված պատմամշակութային հուշարձանների հնագիտական ուսումնասիրություն և պեղումներ» իրականացնելու ծրագրի շրջանակներում պեղումներ կատարեց «Ղարաքոթուկի հողեր» (այժմ՝ *Լորուրի հողեր*) կոչված հնավայրում¹: Ներկայացնենք վերոնշյալ հնավայրի տարածքում բացված եկեղեցու ճարտարապետությունը և հայտնաբերված հնագիտական նյութը, ներառյալ նորահայտ խաչքարերը՝ հայերեն վիմագրերով, և տապանաքարերը՝ վրացերեն արձանագրություններով:

Հնավայրի պատմաաշխարհագրական միջավայրը

Հնավայրը տեղակայված է ՀՀ Լոռու մարզի Շնող գյուղից 2 կմ հարավ՝ Շնող գետի և նրա ձախակողմյան վտակ Խառատանոցի ջրի խառնման վայրից հարավ-արևմուտք գտնվող բարձրադիր հրվանդանի վրա: Հնավայրի հյուսիսարևմտյան մասում գտնվում է միջնադարյան գերեզմանոցը՝ ավերված եկեղեցու հետքերով² (նկ. 1-3): Եկեղեցուց մոտ 200 մ

¹ Հոբոսյան 2011, 203, նկ. 4, Բաբաջանյան 2012, 109-110:

² «Ղարաքոթուկ» եկեղեցին ընդգրկված է ՀՀ պետական սեփականություն համարվող և օտարման ոչ ենթակա Լոռու մարզի Թեղուտ գյուղի պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների պետական ցուցակում: Տե՛ս Թեղուտի պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների ցանկ (25.10.2020):

հարավ՝ ճանապարհի եզրին, 2009 թ. բացվել էր նաև միջնադարյան հնձանային համալիր (XIII-XIV դդ.)՝ յոթ կարաններով, տաքարով և թոնիրով³:

XIX դարի վերջին Ղարաքոթուկը՝ որպես տեղանուն, նշում է Մակար եպիսկոպոս Բարխուդարյանցը՝ տեղակայելով պատմական Արցախ նահանգի Զավե գավառում⁴ (XX դարի սկզբին՝ Ղազախ): Նա նշում է. «Ալեդ-ցու դաշ, Ղարաքեթիկ, Թեղուտ և Ձորագեղ կոչուած տեղերում ևս կան ատերակ գիւղեր, եկեղեցիներ և հանգստարաններ»⁵:

Եկեղեցին, գտնվելով հրվանդանի ամենաբարձր մասում, գերիշխող դիրք ունի շրջապատի նկատմամբ: Նրա շուրջը մոտ 2 հա տարածությամբ սփռված է գերեզմանոցը՝ XIII-XVII դդ. բնորոշ տարատեսակ տապանաքարերով (երկլանջ, օրորոցաձև և հարթ ուղղանկյուն) և խաչքարերի պատվանդաններով:

Եկեղեցու պեղումները և ճարտարապետական հորինվածքը

Եկեղեցին ամբողջությամբ ծածկված էր փարթամ խոտածածկով և ծառերի արմատներով: Արտաքուստ երևում էին միայն արևմտյան պատի հիմքերը և սրբավայրի վերածված հյուսիսարևելյան կցակառույցի հետքերը: Հարկ է նշել, որ հնավայրի տարածքում աճում են բոնչի կամ փոշնի (լատ.՝ *Celtis caucasica*) տեսակի ծառերը, որոնք հայտնի են մարդկանց և կենդանիներին չար աչքից պաշտպանելու և հիվանդությունները (մասնավորապես՝ աչքի) բուժելու մոգական զորությամբ⁶: Ինչպես սուրբ համարվող ամբողջական բոնչի ծառը, այնպես էլ դրա փայտի կտորը կամ դրանից պատրաստված փորագիր հմայիլները, որոնք իր անունով կոչվել են նաև փոշնի (բոշնի), հմայական պահպանակի գործառույթ են ունեցել⁷:

Պեղումներով բացվեց եկեղեցու հատակագիծը՝ մինչև 1 մ բարձրությամբ պատերով և դեղնավուն հողաշաղախ հատակով: Այն կառուցված էր ավելի վաղ թվագրվող գերեզմանոցի վրա, քանի եկեղեցու արևելյան և հարավային պատերի անկյուն կազմող հատվածները շարված են տապանաքարերի վրա (տե՛ս նկ. 1, 3): 0.8-0.9 մ հաստությամբ պատերը շարված են տեղական անմշակ գրանիտով և գետաքարերով՝ հողային միջ-

³ Հմմտ. Հոբոսյան 2011, 201:

⁴ Բարխուտարեանց 1895, 23:

⁵ Բարխուտարեանց 1895, 389:

⁶ Հմմտ. Իսրայելյան 2006, 73-75. Սիմոնյան 2017, 224-228:

⁷ Հմմտ. Իսրայելյան 1988, 47:

նալիցքով: Պատերի շարվածքում առկա են նաև խաչքարերի պատվանդաններ և քանդակազարդ բեկորներ: Պեղումներից պարզվեց, որ եկեղեցու հատակագծային հորինվածքը զգալիորեն աղավաղվել է բազմաթիվ ու անփույթ նորոգման աշխատանքների հետևանքով: Հատակագծային շեղումները հիմնականում պայմանավորված են արևելյան պատի արհեստական լայնացմամբ (9.7 մ):

Եկեղեցին հատակագծում գրեթե քառակուսի է (8.7x7.7 մ ներքին չափերով)⁸ հիմնական ծավալից դուրս եկող ներքուստ և արտաքուստ ընդգծված ուղղանկյուն խորանով, որը հազվագյուտ երևույթ է հայկական պաշտամունքային ճարտարապետության մեջ (նկ. 2): Հյուսիսարևելյան կողմում բացվեց նաև կիսակլոր աբսիդով ավանդատունը, որը հարավային և արևմտյան կողմից ժամանակակից պատով փակված էր՝ վերածվելով սրբավայրի:

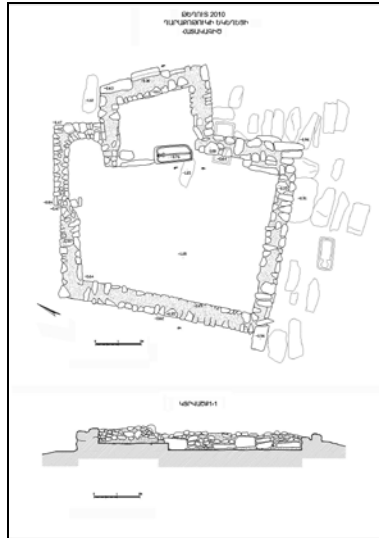
Հայկական ճարտարապետության մեջ հիմնական ծավալից դուրս եկող աբսիդներով (հիմնականում կիսաշրջանաձև կամ բազմանիստ) եկեղեցիները հայտնի են դեռևս վաղ միջնադարից (հմմտ.՝ Լուսակերտ, Փարպի, Ջրվեժ, Ջարջառիս ևն)⁹: Մ. Հասրաթյանը նշում է. «Կառուցվածքի ուղղանկյուն պատերի մեջ չպարփակված, դեպի դուրս եկող աբսիդով հորինվածքը բնորոշ է հայկական միայն վաղմիջնադարյան հուշարձաններին: Ընդ որում, ներսից շրջանաձև կամ պայտաձև, իսկ դրսից ուղղանկյուն, բայց ընդհանուր ծավալից անջատված աբսիդները նույնպես հատուկ են IV-V դդ. հայ ճարտարապետությանը: Վաղ միջնադարից հետո դրանք բոլորն էլ ունեն պատերի ուղղանկյուն եզրագծի մեջ ամփոփված աբսիդ, լինեն դրանք առանձին կանգնած, թե վանական համալիրների կազմում»⁹:

Ներքուստ ուղղանկյուն խորաններ հայտնի են զարգացած և ուշ միջնադարում, բայց դեռևս չեն հանդիպել այնպիսիք, որտեղ ուղղանկյուն հորինվածքը շեշտվի նաև արտաքուստ: Ուղղանկյուն խորանով, սակայն ներգծված ուղղանկյուն ծավալի մեջ, հայտնի օրինակներից է Բյուրականի Ս. Հովհաննես եկեղեցին (X դ.)¹⁰: Ուղղանկյուն խորանով եկեղեցիները հանդիպում են հատկապես Նախիջևանում (տե՛ս Ագուլիսի Ս. Հակոբ Հայրապետ, XI-XII դդ., վերանորոգված՝ XVII դ., 1901 թ., Շամենի Ս. Խաչ,

⁸ Հատակագծերը տե՛ս Հայկական ճարտարապետության պատմություն 2002, 106:

⁹ Հայկական ճարտարապետության պատմություն 2002, 115-116:

¹⁰ Հարությունյան 1992, 243:

Նկ. 1. Ղարաքերտի եկեղեցու հատակագիծը (չափագրությունը՝ Լ. Տեր-Մինասյանի)

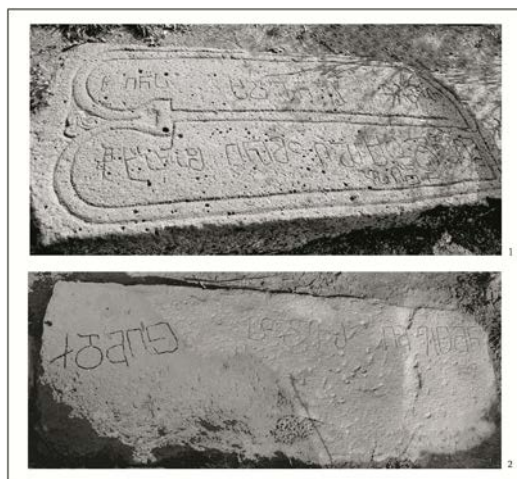
Նկ. 2. Ղարաքերտի եկեղեցի. տեսքը՝ հյուսիս-արևելքից (լուսանկարը՝ Ա. Բաբաջանյանի)

Նկ. 3. Ղարաքերտի եկեղեցի. տեսքը՝ հարավից (լուսանկարը՝ Ա. Բաբաջանյանի)

Նկ. 4. Խաչքարեր և քանդակազարդ բեկորներ (XIV-XVII դդ.)
(լուսանկարները՝ Ա. Բաբաջանյանի)

Նկ. 5. Վրացերեն արձանագրությամբ տապանաքարեր (XIV-XV դդ.)
(լուսանկարները՝ Ա. Բաբաջանյանի)

Նկ. 6. Մետաղե և խեցեղեն գտածոներ (XV-XVII դդ.)
(լուսանկարները՝ Ա. Բաբաջանյանի)

XI-XII դդ., վերանորոգված՝ XV դ., XVII դ., XIX դ., Ջուղայի Ս. Գևորգ, Նախիջևանի Ս. Գևորգ, 1869 թ.)¹¹:

Հայաստանի հյուսիսարևելյան շրջաններում ներքուստ և արտաքուստ ընդգծված խորանով եկեղեցիներ նույնպես հայտնի չեն: Ներքուստ և արտաքուստ ուղղանկյուն և ընդհանուր ծավալից դուրս եկող խորանով Ղարաքթոթուկի եկեղեցին այդ առումով ոչ դասական պաշտամունքային ճարտարապետության եզակի օրինակ է:

Ուշագրավ է, որ մինչև 1 մ բարձրությամբ պահպանված պատեր ունեցող եկեղեցու մուտքը չի հայտնաբերվել: Արևմտյան կողմում մուտք ունենալը բացառվում է, քանի որ կառույցն անմիջականորեն հարում էր լանջի գաղիթափին: Տեղանքի առանձնահատկություններից ելնելով՝ հնարավոր մուտքը կարող է լինել հյուսիսային կամ հարավային կողմերում: Հյուսիսային ճակատը գրեթե կենտրոնում բեկված է, որտեղ կարող էր տեղադրված լինել ենթադրյալ մուտքը (նկ. 1):

¹¹ Հմմտ. Այվազյան 1990, 135, 189, 215, 246:

Գտածոները

Խաչքարեր: Պեղումներով հայտնաբերվել են երկու ամբողջական և տասնյակ բեկորային խաչքարեր, որոնք բնորոշ են XIV-XVII դդ. (նկ. 4): Դրանցից երկուսը թվակիր են՝ 1513 թ. և 1604 թ.:

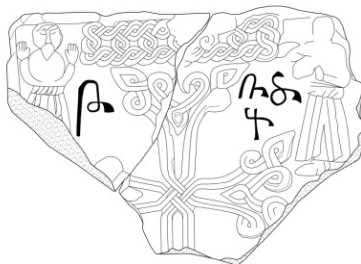
1513 թվակիր ամբողջական խաչքարը (1.08x0.55x0.17 մ) պարզ հորինվածք ունի. կենտրոնում հիմնախաչն է՝ խաչատակից դուրս եկող արմավազարդով (գծ. 1, նկ. 4/1): Թվականը զետեղված է հորիզոնական խաչաթևերի տակ:

ԹՎ(ԻՆ) ԶԿԲ. (1513)

Գծ. 1. 1513 թվակիր խաչքար (գրչանկարը՝ Ս. Աղայանի)

Վերին խաչաթևի երկու կողմում առկա են բարձրաքանդակ գնդեր, որոնք երկնային լուսատուների՝ արեգակի և լուսնի խորհրդանշներն են: Հորինվածքն առնված է հյուսածո զարդագոտիով շրջանակի մեջ: Քիվը հարդարված է խորաքանդակ կետազարդերով: Խաչքարը մեջտեղից կտրտված էր: Նախքան պեղումները սկսելը գյուղացիների ջանքերով այն կանգնեցվել էր եկեղեցու խորանի հարավարևելյան անկյունում՝ պատվանդանի վրա, հակառակ ուղղությամբ:

ԹՎ(ԻՆ) ՌԾԳ. (1604)

Գծ. 2. 1604 թվակիր խաչքար (գրչանկարը՝ Ս. Աղայանի)

Երկրորդ թվակիր խաչքարից (լայնքը՝ 0.43 մ) հայտնաբերվել է միայն վերնամասը (զծ. 2, նկ. 4/3): Խաչաթևերն ավարտվում են եռաբողբոջ վերջավորություններով: Թվականը փորագրված է վերին խաչաթևի ձախ և աջ կողմերում:

Վերին աջ և ձախ անկյուններում պատկերված է մարդկային երկու քանդակ, որոնց միջև խաչքարի շրջանակի եզրային հյուսածո զարդն է: Մարդկային պատկերները կանգնած են դիմահայաց, նրանց հագին երկար զգեստներ են՝ ընդգծված ոլորագարդ գոտիով: Ձախակողմյան պատկերաքանդակի դեմքը շատ արտահայտիչ է: Կանգնած է ամբողջ հասակով, ձեռնաբարձ դիրքով, ունի ընդգծված նշածն աչքեր և մորուք: Մյուսի դեմքը խաթարված է, բայց ընդհանուր դիմագծերով նմանվում է առաջինին: Նա ձեռքերը պահել է խնդրառուի դիրքով: Կրում է նույնատիպ զգեստ, հագուստի տակից երևում է նաև մի կոշիկը:

Հայտնաբերված մեկ այլ խաչքարի բեկորի վրա առկա է երկտող արձանագրության մի հատված՝ փորագրված խաչքարի շրջանակի վրա (զծ. 3, նկ. 4/6): Այն գրված է XVI-XVII դդ. բնորոշ գրով, անվարժ գրչի ձեռքով, տառերի և տողերի համաչափությունները պահպանված չեն:

..... (սբ. խա)չս ա(ւ)գ(նա)կ(ա)ն սա
.....ն փաշին¹²:

Գծ. 3. Խաչքարի բեկոր՝ երկտող արձանագրությամբ (գրչանկարը՝ Ս. Աղայանի)

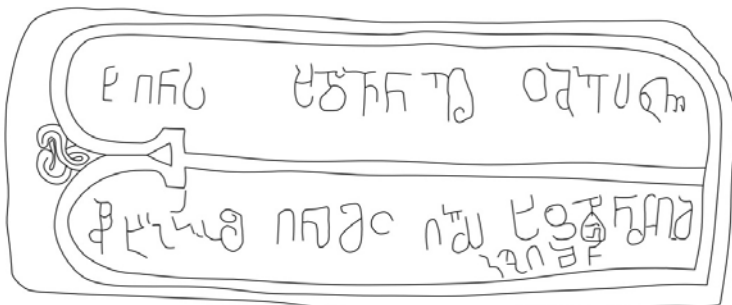
Հաջորդը վարդագույն ֆելզիտից կերտված ամբողջական խաչքար է (0.73x0.46x0.11 մ)՝ զույգ խաչաքանդակներով (նկ. 4/5): Նման խաչքարերը լայն տարածում են ստանում սկսած XIII դարից, որոնք «...բացի դեկո-

¹² Արձանագրությունը վերծանելու համար շնորհակալություն ենք հայտնում վիմագրագետ, պ.գ.թ. Արսեն Հարությունյանին (<< ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ):

րապիվ բնույթից, կարող են խորհրդանշել առանձին անհատի, նրա խնդիրը, հիշատակը կամ փրկությունը: Նման մի շարք խաչքարերի արձանագրություններ վկայում են, որ դրանք, որպես կանոն, կանգնեցվել են երկու անձի (սովորաբար ամուսինների կամ հարազատների) համար¹³:

Տապանաքարեր: Եկեղեցու պեղման-մաքման աշխատանքների շնորհիվ հայտնաբերվեցին երկու տասնյակից ավել տապանաքարեր՝ հիմնականում խմբված եկեղեցու հարավային և հարավարևելյան հատվածում: Դրանք մեծավ մասամբ հարթ ուղղանկյուն անմշակ սալեր են, որոնց մեջ հանդիպում են նաև մշակված, եզրային ակոսագոտիով ընդգծված և մարդկային գրաֆիկ պատկերով օրինակներ: Տապանաքարերի մեջ առանձնանում են երկուսը, որոնց վրա առկա են վրացերեն արձանագրություններ¹⁴:

Արձանագիր առաջին տապանաքարը (1.7x0.7x0.25 մ) բացվեց խորանի առջև, որը մեկ այլ սալաքարի հետ ձևավորում է բեմառէջքը: Երկտող արձանագրությունը ներառված է եզրային զույգ ակոսազարդով շրջանակի մեջ (գծ. 4, նկ. 5/1): Տապանաքարի միջնամասով զույգ ակոսազծերով բաժանարար է ստեղծվել տողերի միջև, որոնցից յուրաքանչյուրն ավարտվում է կամարածև վերջավորությամբ: Դրանց միջև փորագրված է եռատերև հյուսածո զարդ: Սալաքարի հարավարևելյան անկյան կոտրվածքը քողարկելու նպատակով փորագրող վարպետն այն կլորացրել է և միացրել եզրագծերին: Ըստ երկմաս տապանաքարի արձանագրության՝ ննջեցյալներն ամուսիններ են, որոնք, ամենայն հավանականությամբ, մահացել են միաժամանակ, ինչ-որ դիպվածի հետևանքով:

Գծ. 4. Տապանաքար 1 (գրչանկարը՝ Ս. Աղայանի)

¹³ Պետրոսյան 2008, 181-182:

¹⁴ Վրացերեն արձանագրությունների վերծանման և մեկնաբանությունների համար հատուկ շնորհակալություն ենք հայտնում Թեմո Զոջուային (Իլյա պետական համալսարան, դոցենտ):

Առաջին տող՝

ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ՂՈՒԻՆԱՅԻՆ.

1. † Rns Sdvnes RmerTn

„†. լ{շ}ն{ս} թ{շ}ն{դ}զնե լծերտ{մ}ն“.

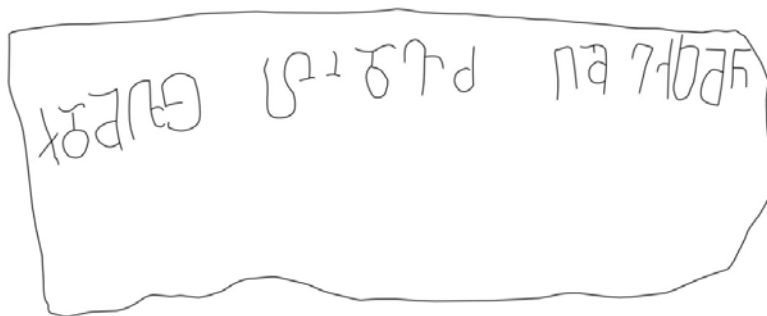
Երկրորդ տող՝

ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ԽՈՒԱՐԱՅԻՆ՝ ՂՎԻՆԱՅԻ ԱՄՈՒՄՆՈՒՆ.

2. † xras Rns moRIs Sodvns Rm/erTmn

„†. Խ{շ}ն{ս} լ{շ}ն{ս} թ{շ}ն{դ}զնե լծերտ{մ}ն“.¹⁵

Վրացերեն արձանագրությամբ երկրորդ տապանաքարը (1.47 x 0.58 մ) հայտնաբերվեց խորանի և ավանդատան պատերի արտաքին անկյուն կազմող հատվածում հետևյալ բովանդակությամբ (գծ. 5, նկ. 5/2).

Գծ. 5. Տապանաքար 2 (գրչանկարը՝ Ս. Աղայան)

ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ԴԵՄԵՏՐԵԻՆ (?)

† dme(?)t(?)sSodvns RmerTmn

„†. լ{շ}ն{ս} թ{շ}ն{դ}զնե լծերտ{մ}ն“.

Դատելով վիմագրերի հնագրական առանձնահատկություններից՝ դրանք թվագրվում են XIV-XV դդ.: Գրված են հին վրացերեն *աստվածաբանական* գրով, որն օգտագործվել է կրոնական գրությունների համար: Փորագրիչ վարպետը, ըստ երևույթին, լավ չտիրապետելով վրացերենին՝ որոշ

¹⁵ Արձանագրությունները ներկայացված են առաջին տողում *աստվածաբանական* գրով, երկրորդ տողով՝ ժամանակակից վրացերենի *մխերդուկ* գրով:

տառեր փորագրել է հայելային շրջված դիրքով¹⁶։ Ինչ վերաբերում է հիշատակված անուններին, ապա տղամարդու Դեմետրե և Ղուինա անունները լայնորեն տարածված էին միջնադարյան Վրաստանում։ Վերջինս հանդիպում է *Ղուինա/Ղվինա* կամ *Ղուինիա/Ղվինիա* ձևով և ծագում է վրացերեն ღვინო (*ղվինո*) թարգմանաբար՝ գինի բառից։

Խուարա/Խվարա կանացի անունը հավանաբար ծագել է պարսկերեն *xurram* (թարգմ.՝ ուրախ) բառից։ Այն հազվադեպ է հանդիպում միջնադարյան Վրաստանում և առավել տարածված է այդ անունից ծագող *Խուարամզե/Խվարամզե*, *Խուարաշան/Խվարաշան* տարբերակներով։ Մեր մեջ գործածվել է որպես արական անուն *Խոռամշահ/Խուռամշա* տարբերակով XIV դարում։ Որպես իգական անուն՝ հիշատակված է մեկ անգամ 1611 թ. գրված ձեռագրում (Ագուլիս-Արրտ. 1911, 222) *Խաւրամզին* (սեռ. Հոլով) ձևով, որը պետք է կարդալ *Խորամշին*¹⁷։

Մեդրադե գրածոներ։ Եկեղեցու հարավարևելյան անկյունում՝ արևելյան պատի և նրա առջև կանգնեցված սալաքարի միջև, գտնվեց երկաթե իրերի թաքցված մի հավաքածու՝ բաղկացած մարդակերպ արձանիկներից, ջրուր և եզան պայտերից, քերիչից, դռան փականից (նկ. 6/1-4)։ Երկաթե կենցաղային առարկաները կամ աշխատանքային գործիքները սրբատեղիներ տանելու սովորույթը հայտնի է դեռ վաղ ժամանակներից ու տարածված է այլ ժողովուրդների շրջանում ևս¹⁸։ Դրանք կոչված էին հայցելու սրբի գթասրտությունը, պաշտպանելու չար աչքից կամ բուժելու հիվանդությունները։ Պայտերն օգտագործվում էին նաև հուղարկավորության ծեսի ժամանակ¹⁹։ Հավաքածուում ուշագրավ են մարդկային ուրվապատկերով երկաթե *սրբի գրավները*, որոնք մինչև XX դարի 50-ական թթ. տարածված էին Հայաստանի տարբեր շրջաններում և հայաբնակ վայրերում։ Տղամարդու և կնոջ կերպարներով կամ մարդու մարմնի մասերը խորհրդանշող արձանիկները հատուկ պատրաստվում էին սրբավայրերում, ուխտավայրերում, այդ թվում՝ խաչքարերի պատվանդաններին դնելու համար՝ հուսալով, որ հիվանդությունները կփոխանցվեն դրանց²⁰ (նկ. 6/1, 2)։

¹⁶ Հայելային դարձգրով տառերն ընդգծված են։

¹⁷ Աճառյան 1944, 528-529։

¹⁸ Իսրայելյան 2006, 108-111։

¹⁹ Իսրայելյան 2006, 111։

²⁰ Իսրայելյան 2006, 108-109, Պետրոսյան 2008, 264։

Խեցեղեն գրածոներ: Խեցեղեն հավաքածուն խիստ բեկորային է (նկ. 6/5-22): Գտածոներում գերակշռում են անջնարակ խեցանոթների բեկորները, որոնք պատրաստված են դարչնագույն կավով՝ ավազի և կրի որոշակի խառնուրդով, դուրգի վրա և (կամ) ձեռածեփ: Թրծումը երբեմն անհամաչափ է: Մեծամասնություն են կազմում կճուճների բեկորները: Առկա են նաև կարասների և թասերի շրթնամասեր, կժերի կանթեր, խփեր, որոնք թվագրվում են XV-XVII դդ.: Առկա նյութում ուշագրավ է սափորի խողովակաձև թռչնակերպ վիզը, որին երկու կողմից ագուցված են վերադիր՝ կենտրոնում փոսիկով կլորակներ՝ ձևավորելով թռչնի աչքերը (նկ. 6/10): Խեցեղեն հավաքածուում առկա են ջնարակապատ անոթների երկու բեկորներ: Դրանցից մեկը հարդարված է կաթնագույն հետնախորքի վրա սևով և կոբալտով ենթաջնարակային նկարազարդմամբ (նկ. 6/21), մյուսը պատված է միագույն փիրուզագույն ջնարակով (նկ. 6/22): Տեխնոլոգիական հատկանիշներից ելնելով՝ թվագրվում են XV-XVI դդ.:

Եզրակացություններ

Այսպիսով, պեղումներով ի հայտ եկավ ուշմիջնադարյան եկեղեցի՝ ներքուստ և արտաքուստ ընդգծված ուղղանկյուն խորանով, որն իր հատակագծային հորինվածքով եզակի է հայկական ճարտարապետության մեջ: Հայտնաբերված քանդակային և խաչքարային բեկորները, այդ թվում թվագրություն ունեցող խաչքարերը (1513 և 1604), վրացերեն արձանագրությամբ տապանաքարերը, խեցեղեն ու մետաղե հավաքածուները, ինչպես նաև եկեղեցու հատակագծային հորինվածքը թույլ են տալիս այն թվագրել XVI-XVII դդ.: Այն հետազայում ևս բազում փոփոխություններ է կրել, որոնց արդյունքում հատակագծում ձեռք է բերել զգալի շեղումներ:

Դատելով հուշարձանի միջավայրի, հատակագծային հորինվածքի և գտածոների բնույթից՝ այն, ըստ ամենայնի, գերեզմանական եկեղեցի է եղել, որպիսիք հայտնի են Սանահինի, Կեչառիսի և այլ վանական համալիրներից ու բնակավայրերից: Սրանք սովորաբար կոչվել են Ս. Հարություն՝ ի նշան այդտեղ հանգչող ննջեցյալների²¹: Հուշարձանը, բացի գերեզմանական եկեղեցի լինելուց, ծառայել է իբրև ուխտատեղի, որի մասին վկայում են հնավայրի տարածքում աճող սուրբ համարվող բոնչի ծառերը

²¹ Արսեն Հարությունյան, բանավոր հաղորդում, 30.09.2020:

և սրբի գթասրտությունը հայցելու համար հատուկ ուխտավայրեր բերվող երկաթե իրերը:

Գրականություն

Աճառյան Հ. 1944, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Բ, Երևան, Պետական համալսարանի հրատ., 682 էջ:

Այվազյան Ա. 1990, Նախիջևան: Գիրք հուշարձանաց, Երևան, «Անահիտ», 368 էջ:

Բաբաջանյան Ա. 2012, Նորահայտ հոգևոր կառույց Թեղուտում, «Հայկական լեռնաշխարհի պատմամշակութային ժառանգությունը» միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Երևան-Ստեփանակերտ, ԵՊՀ հրատ., էջ 109-110:

Բարխուտարեանց Մ. 1895, Արցախ, Բագու, Տպարան «Արօր», 460 էջ:

Իսրայելյան Ա. 1988, Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի փայտե պահպանակների հավաքածուն, Կուլտուր-լուսավորական աշխատանք, N 7-8, էջ 45-54:

Իսրայելյան Ա. 2006, Հմայական պահպանակները հայոց հավատալիքների համակարգում, Ատենախոսություն, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, 174 էջ:

Հայկական ճարտարապետության պատմություն 2002, հ. 2 (պատ. խմբ.՝ Մ.Մ. Հասրաթյան), Երևան, «Գիտություն», 352 էջ:

Հարությունյան Վ. 1992, Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Երևան, «Լույս», 540 էջ:

Հոբոսյան Ս. 2011, Թեղուտի 2009-2010 թթ. հնագիտական պեղումների նախնական արդյունքները, Պատմաբանասիրական հանդես, N 2, Երևան, էջ 199-211:

Պետրոսյան Հ. 2008, Խաչքար: Ծագումը, գործառույթը, պատկերագրությունը, իմաստաբանությունը, Երևան, «Փրինթինֆո», 406 էջ:

Սիմոնյան Լ. 2017, Ծառ-Ծաղկաքաղիկ, Երևան, «ՎՄՎ-Պրինտ», 360 էջ:

ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՈՒՇՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ ԹԵՂՈՒՏՈՒՄ (2010 թ. պեղումների արդյունքները)

Աստղիկ Բաբաջանյան

Ամփոփում

Թեղուտի «Ղարաքոթուկի հողեր» կոչվող հնավայրում 2010 թ. իրականացված պեղումների շնորհիվ հայտնաբերվեց գերեզմանական բնույթի եկե-

ղեցի: Այն հատակագծում գրեթե քառակուսի է՝ հայկական ճարտարապետության մեջ ոչ տարածված ներքուստ և արտաքուստ ընդգծված ուղղանկյուն խորանով: Եկեղեցու հատակագծային հորինվածքը զգալիորեն աղավաղվել է հետագա բազմաթիվ ու անփույթ վերանորոգությունների հետևանքով: Հայտնաբերվել են նաև XIV-XVII դդ. թվագրվող բազմաթիվ տապանաքարեր (երկուսը վրացերեն արձանագրությամբ), երկու ամբողջական և մոտ երկու տասնյակ բեկորային խաչքարեր (երկուսը թվագրված՝ 1513 և 1604), խեցեղեն և մետաղե առարկաներ: Հայտնաբերված նյութի վերլուծությամբ և հատակագծային հորինվածքով եկեղեցին թվագրվում է XVI-XVII դդ.: Հնավայրի տարածքում աճող սուրբ համարվող բռնչի ծառերը և հատուկ սրբավայրեր բերվող երկաթե առարկաները (մարդակերպ արձանիկներ, պայտ, կողպեք և այլն), որոնց վերագրվել է չար աչքից պաշտպանելու, հիվանդությունները բուժելու զորություն, վկայում են, որ եկեղեցին եղել է նաև ուխտատեղի:

Բանալի բառեր՝ Հյուսիսարևելյան Հայաստան, ուշ միջնադար, եկեղեցի, տապանաքար, խաչքար, հայերեն և վրացերեն արձանագրություններ, սրբի գրավներ:

НОВОВЫЯВЛЕННАЯ ПОЗДНЕСРЕДНЕВЕКОВАЯ ЦЕРКОВЬ В ТЕХУТЕ (результаты раскопок 2010 г.)

Астхик Бабаджанян

Резюме

В результате археологических раскопок на территории «Земли Харакотука» в Техуте в 2010 году была выявлена позднесредневековая кладбищенская церковь. По планировке церковь почти квадратная (8.7x7.7 м²), с выраженной наружной и внутренней прямоугольной апсидой. План церкви был искажен в результате множественных и порой неверных реконструкций. В результате раскопок были обнаружены также надгробные камни XIV-XVII вв., в том числе и с грузинскими надписями (расшифровка и комментарии – Темо Джоджуа), два цельных и около двух десятков фрагментарных *хачкаров* (два из них датируются 1513 и 1604 г.), керамические и металлические артефакты. На основе выявленных материалов и конструктивных особенностей церковь можно датировать XVI-XVII вв. Исходя из наличия священных деревьев (*каркас кавказский*), растущих на террито-

рии церкви и кладбища, а также из коллекции умышленно спрятанных металлических предметов (человеческие фигурки, подковы, замок и т.д.), имевших значение оберегов от сглаза и разных болезней, церковь служила еще и местом для паломничества.

Ключевые слова – Северо-восточная Армения, позднее средневековье, церковь, надгробные камни, *хачкары*, армянские и грузинские надписи, обереги.

THE NEWFOUND CHAPEL OF THE LATE MEDIEVAL PERIOD IN TEGHUT (The Results of the Excavations in 2010)

Astghik Babajanyan

Abstract

In 2010 in the results of the excavations carried out at the site of "Lands of Gharakotuk" in Teghut a cemetery chapel with almost a square floorplan (8.7x7.7 m²) was uncovered. The chapel has a rectangular apse highlighted from both inside and outside which is not common in Armenian architecture. The architectural plan of the chapel was distorted in the result of multiple and often incorrect reconstructions. The excavations revealed a variety of tombstones of the 14th-17th centuries, including two grave markers with Georgian inscriptions (deciphering and commentaries by Temo Jojua), two complete and two dozen fragmentary *khachkars* (two of them dated 1513 and 1604), ceramic and metal artifacts. Based on the analysis of the found materials and the architectural structure, the chapel dates to the 16th-17th centuries. According to the environment – sacred trees (*Celtis caucasica*) growing around the chapel and the cemetery, as well as a collection of specially hidden metal objects (human figurines, animal shoes, lock etc.) which had protective significance from the evil eye or various diseases, the chapel served also as a place for pilgrimage.

Key words – North-Eastern Armenia, late Middle Ages, chapel, gravestones, *khachkars*, Armenian and Georgian inscriptions, amulets.